

УДК 903. 22 (477.85)
ТЕРСЬКИЙ С. В.
ОМЕЛЬЧУК Б. А.

РОЛЬ СТЕПОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ТРАДИЦІЇ У ФОРМУВАННІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДРУЖИНИ У ІХ – ХІІІ ст. (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Аналізується вплив степової військової традиції на формування спільнот місцевих дружинників. За археологічними знахідками із галицько-волинських земель проаналізовано дружинне спорядження періоду раннього середньовіччя. З'ясовано переважно степове походження елементів захисного та наступального озброєння, спорядження вершника і коня. Встановлено конкретні факти присутності вихідців зі степу в складі місцевої дружини. Обґрунтовується висновок про значне зростання степових запозичень протягом Х–ХІ ст.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні знахідки, галицько-волинські землі.

Актуальність теми визначається тим, що важливим фактором процесу творення української армії за добу середньовіччя була тісна взаємодія з сусідніми етносами, яка супроводжувалась запозиченням ефективних зразків озброєння та способів бою. Ці запозичення на початкових етапах становлення українських збройних сил часто відбувалися за посередництвом включених до складу княжої дружини представників інших етносів – скандинавів, балтів, різноманітних вихідців із степового кочового середовища. Поліетнічність ранніх княжих дружин добре помітна при аналізі речового інвентарю т.зв. дружинних таборів, розкиданих по просторах Київської держави. Як відомо, саме степові племена були генераторами багатьох нововведень у військовій сфері. Степові запозичення загалом були особливістю дружинного спорядження на Сході Європи. Про ці запозичення свідчать знахідки предметів спорядження верхового коня (вудила, стремена, деталі сідла, оздобы зброї, попружні пряжки, застібки

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів;

Омельчук Богдан Андрійович, кандидат історичних наук, асистент кафедри туризму Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С. В., Омельчук Б. А., 2018.

від пут і недоуздка) та засоби керування (навершя руків'я батогів). Однак на галицько-волинських землях процес формування місцевих дружин відбувався за специфічних обставин.

Стан дослідження проблеми. Роль різноманітних військових традицій у формуванні давньоукраїнського війська досліджувалась низкою українських істориків починаючи з М.С. Грушевського та І.П. Крип'якевича і завершуючи Л.В. Войтовичем та В.І. Кійком. Велику увагу археологічним аспектам, зокрема, степових впливів на військову справу Київської держави спеціально приділяли археологи А.М. Кірпи́чников, А.Ф. Медведєв, В.М. Петегирич, С.В. Пивоваров, І.П. Возний, А.М. Федорук, П.М. Котович та інші автори.

Новизна дослідження. За останні десятиліття значно зросла джерельна база стосовно різних сторін давньої історії українського війська, дослідниками зібрано ряд фактів, які дозволяють детальніше з'ясувати обставини формування перших військових спільнот у східних слов'ян. Проте поява ряду окремих досліджень не призвела до створення загальної картини впливу степової військової традиції на формування галицько-волинської дружини у IX – XIII ст. [8; 9; 15; 17; 20], отже потребує ретельнішої деталізації.

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також особливостей джерельної бази, що стосується початкових етапів формування давньоукраїнського війська.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мешканці галицько-волинських земель з давніх часів контактували з степовим населення. Свідченням цієї активної взаємодії у період становлення української державності є, зокрема, присутність різноманітних категорій предметів озброєння кочівницького кола (трилопастні вістря стріл, кістяна пряжка), зібраних на Зимнівському городищі. Автор розкопок В.В. Ауліх навіть вважав ці знахідки доказом нападу авар на племінний центр дулібів на р. Західний Буг [3, с. 107 – 110].

Однією з причин активної слов'яно-тюркської взаємодії були чисельні анклавні степу, які пронизували лісостепову зону Правобережної України. Саме з цієї причини на ранньому етапі становлення Київської держави найбезпечнішою, а відтак, головною і визначальною артерією Русі, що з'єднувала Київ з

галицько-волинськими землями був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, відмічений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої валюти. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича, підкоряючи 981 р. Червенські міста та „країну гірську перемишльську“ [8, с. 129-130]. Тільки після певних перемог над степовиками протягом XI ст. остаточно сформувався сухопутний шлях, що з'єднував Київ із Західною Європою через основні центри Волинського князівства – Володимир, Лучеськ, Пересопницю та Дорогобуж. Наймолодшим був шлях через степові анклави Малого Полісся. Ця витягнута на кількясот кілометрів широка степова смуга поміж літописним Юр'євом (тепер – м. Біла Церква) та долиною р. Горинь разом з рештками реліктового степу, відміченими на окремих ділянках цього шляху [11], мала умови для сталого перебування степових племен. Саме цей шлях був найсприятливішим для східних купців, які рухались на верблюдах. Він з'єднував міста Володимир, Перемиль, Крем'янець, Шумськ, Тихомль, Кам'янець з виходом на Білгород біля Києва і сприяв розширенню території князівства у південно-східному напрямку. Саме цей шлях через землі Правобережжя як основний обрала для пересування чисельна армія монгольського хана Батия.

Виділення професійного військового стану, як важливого аспекту становлення племінної державності є можливим завдяки знахідкам характерного військового спорядження: захисного та наступального озброєння, спорядження вершника і коня.

Характерною пам'яткою, що засвідчує існування професійного дружинного стану, є підкурганне поховання у с. Мокрому у верхів'ях р. Стубли, датоване близько 1000 р. [5, кат. 6], Воно містило гостроверхий шолом чотиричастинної конструкції, наконечники стріл і сулицю. Сам шолом належав до типу, що став широко відомим завдяки дослідженням кургану Чорна Могила у Чернігові. Останні порівняльні зброєзнавчі дослідження вказують, що шоломи типу “Чорна Могила” сформувалися в салтівській культурно-історичній спільноті Хозарського каганату у VIII – IX ст. і широко запозичувалися як мадярськими племенами, так і скандинавами. Останні часто вивозили з Хозарії ці шоломи як товари чи військові трофеї, внаслідок чого хозарські шоломи потрапляли з новими власниками у комплекси другої пол. X – початку XI ст. на території всієї Східної Європи [7].

На певну військову кооперацію поміж степовиками та скандинавами на території Правобережжя свідчать, насамперед, часті знахідки в дружинних похованнях характерного спорядження вершника і коня. Разом з тим наявність кінної дружини у землеробських племен лісостепу була одним із яскравих свідчень сформованості військового стану [15].

Хоча формування кінної дружини у слов'янських племен Правобережжя Дніпра розпочалось ще за римської доби в європейському культурно колі, про що свідчать чисельні поховання воїнів із залізними острогами, проте саме за ранньосередньовічної доби в асортименті спорядження давньоукраїнського вершника з'являється чимало степових елементів.

Вважається, що першими кочовиками, які за доби середньовіччя суттєво вплинули на військову справу слов'ян Прикарпаття та Волині були саме авари. Запозичення із степу найбільше стосувались спорядження коня.

Одним із таких були характерні для кочівників кістяні пластиноподібні підпружні пряжки. Про використання їх місцевими дружинами свідчать знахідки на єдиному для VII ст. добре вивченому городищі-племінному центрі в Зимному біля Володимира [3, с. 85, рис. 7: 2], а також у напластуваннях X–XI ст. на Муравицькому городищі поблизу Лучеська (пряжка, довжиною 70 мм, оздоблена циркульним орнаментом).

Поряд з підпружними пряжками, характерними для степовиків, часто вживалися і характерні для них стремена. Вони були найдавнішим типом середньовічних залізних стремени, відомих на Заході України. Одне з них, знайдене на поселенській пам'ятці в околиці Лучеська (ур. Гнідава) у комплексі X ст. [18, s. 391, fig. 4: 2], є близьким до типу VI, виділеного А. Кірпічниковим. Стремена цього типу були найбільш поширеними у Хазарії та Угорщині. За класифікацією салтівських стремени, виконаною А.В. Кригановим, його можна віднести до типу 1 – з прямою підніжкою, але округлою петлею, одним жмутком в основі підніжки та без отворів на останній. Воно має видовжену дужку аркової форми зі стрижнями підквадратного перетину, з виділеною у вигляді лопаточки петлею для ремня, нешироку рівну підніжку, з потовщенням у вигляді ребра. Інший комплект стремени відомий з поховань вершників-степовиків в околицях пізнішого літописного Галича.

Ці підкурганні поховання в лісі Діброва в числі інших є пам'ятками безпосереднього перебування воїнів-степовиків у галицько-волинських землях [16].

Найдавніше поховання з елементами, притаманними похованням степовиків, виявлене ще на початку ХХ ст. в околицях Шепетівки. Тут в одному з підкурганних поховань VIII ст. у с. Клементовичах [21] виявлено кістки коня та характерну для кочівників кістяну підпружну пряжку.

Важливим джерелом стосовно ролі степовиків у формуванні кінної дружини на Волині є поховання IX–XI ст., виявлені в околицях Лучеська (Великі Рикані, Гнідава). Зокрема, важливий комплекс було досліджено у 2012 р. на території т.зв. Гнідавської гірки (с. Рованці, розкопки О.Є. Златогорського та Т.В. Верби)

Промовистий інвентар мало поховання № 5, вирізане в материку на 0,3 м прямокутній ямі із заокругленими краями. Кістяк, випростаний на спині з рівно розкинутими руками, орієнтований головою на захід, з незначним відхиленням на північ. У верхніх шарах поховання на рівні ніг було виявлено остеологічний матеріал тваринного походження, очевидно залишки черепа коня. Похованого супроводжувало 52 предмети (прикраси, у більшості зі срібла з позолотою (техніка вогневого золочіння), що були представлені петлею-кріпленням, найімовірніше до сумки, бляхою-прикрасою зі скляною серцевиною, шабельним підвісом у вигляді напівкруглої пряжки з глухою основою, хвостовиком ремня, прикрасою жовтого металу та накладками, переважно з рослинним орнаментом) та три монети білого металу з отворами – 2 куфічні дирхеми (періоду правління Аббасидського халіфа Аль Маммуна (початок IX ст.) та правління халіфа Аль Муктадіра (поч. X ст.) з династії Саманідів, третя монета являла собою східноєвропейську імітацію Саманідської монети. Похований мав розтрощене обличчя, антропологом засвідчено його приналежність до європеїдної раси [4].

Тюркські кочівники проникали в зону осілих племен, насамперед як воїни. Особливо значне просування степовиків на території, підконтрольні Києву, відбулось в середині X ст. На це вказував візантійський імператор Костянтин Багрянородний, сучасник цих подій. Він відзначав, зокрема, що печенізьке плем'я «Іавдіертїім» оселилося поряд «з данниками Русі ультїнами, древлянінами, лендзанїнами та іншими слов'янами» [1, с. 157].

Кочовики могли замешкувати лише степові території поруч з лісистими ділянками лісостепу, де господарювали племена уличів, деревлян та, ймовірно, одного з відгалужень волинян. Ці анклавні степу добре відомі у верхів'ях р. Горинь та Случ, а також на території східніше Дністра (частина Волині, що північніше верхів'їв Південного Бугу, та район степу Панталіха на Правобережжі Збруча [16]).

Серед археологічних знахідок, які об'ємно демонструють питання тюркських міграцій на Волинь, вважаються прості вудила, виготовлені з одного, інколи, вигнутого округлого стрижня, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті рухомі кільця (VI за А.М. Кірпічниковим). Фахівці степової археології сходяться на думці, що ці вудила можуть бути ще одним запозиченням від кочівників євразійських степів, а конкретніше, від печенігів [15].

Певна концентрація цих знахідок відзначена у Верхньому Побужжі. Цей тип вудил, зокрема, знайдено у Володимирі (фонди ВВІМ, Р6-446, випадкова знахідка), на поселенні Ромош в околиці літописного Всеволожа на р. Західний Буг [10, с. 225] та на городищі в Юрові неподалік Белза [15, с. 31].

Трохи менше знахідок у землі лучан: один екземпляр знайдено в напластуваннях X–початку XI ст. на Ринковому пагорбі Лучеська, інший – на городищі в Листвині. Луцький екземпляр (фонди ЛДІКЗ ТВ-1094/22), як і вудила з городища Туліглови та Ромоша, виготовлений з прямого чотиригранного кованого стержня. Збережене кільце луцького вудила, виготовлене теж із чотиригранного в перетині дроту із загостреними кінцями, що заходять один за другий. Вудила типу VI зрідка використовувалися і в більш пізні періоди, про що свідчить їх знахідка на Шепетівському городищі. Зрідка односкладові вудила натраплені й на території польських земель [20, с. 31].

Складовою частиною характерного військового спорядження, принесеного в Європу степовиками, були бронзові ремінні розподілювачі [6; 14], які відносяться до категорії поясної гарнітури. Відомо, що степовики широко використовували кільця-розподільники для підвішення сагайдака.

Два таких екземпляри діаметром 34-35 мм знайдені на городищі в Зимному серед матеріалів VII ст. [2, с. 99]. Щоправда, їх використання в Східній Європі далеко виходила за межі галицько-волинських земель [14].

Особливо значним був вплив на дружинне озброєння та спорядження найбільшої мілітарної сили Сходу Європи – Хазарського каганату. Зібрані на багатьох пам'ятках рогові кистені та булави, низка предметів із числа спорядження вершника і коня були запозичені київським дружинним середовищем [19; 20].

Висновки. Таким чином, предмети спорядження кіннотника, виявлені на багатьох укріплених центрах Заходу України VII–XII ст., свідчать про впливи степу, або навіть присутність окремих представників степової дружини. Міграції причорноморських кочівників у IX–XI ст. були важливим компонентом культури і політики на галицько-волинських землях.

У зв'язку з цим подальшого осмислення потребує вражаюче поширення окремих елементів спорядження воїнів кочового світу (трилопатеві вістря стріл, різні типи ремінних розподільників, кістяні псалії), а також поховань з кіньми в комплексах X–XIII ст. досліджених на широких просторах Східної Європи аж до Прибалтики та Фінляндії.

1. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / Под ред. Г.Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1989. – 350с.

2. *Ауліх В. В.* Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської області / *В.В. Ауліх* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині (далі – МДАПВ). – Вип. 4.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 92–105.

3. *Ауліх В. В.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. у Західній Волині / *В. В. Ауліх.* – К.: Наук. думка, 1972.– 123 с.

4. *Златогорський О.Є.* Дослідження у селі Рованці на Волині / *О.Є. Златогорський, Т.В. Верба* // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К.: «Стародавній Світ», 2015. – С. 29-30.

5. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников. – Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – Ленинград: Наука, 1971. – 120 с.

6. *Осипенко М.* До питання атрибуції трійників-розподільників золотоординського часу / *М. Осипенко* // Археологія & фортифікація України. Збірник матеріалів Сьомої Міжнародної науково-практичної конференції/ [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2017.– С. 124–131.

7. Папакін А.Г. Шоломи типу “Чорна могила”: нові знахідки та проблема походження / А.Г. Папакін, Ю. Г. Безкороваїна, В.М. Прокопенко // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць. – Випуск 2 / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – К., Левада, 2017. – С. 45 – 56.

8. Терський С. В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” (далі – ВНУ “ЛП”)- № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 8–18.

9. Терський С. Тюркські кочівники та сліди їх перебування на галицько-волинських землях у X – XIV ст. / С.В. Терський // *Balkanica Posnaniensia XIV*. – Poznań, 2007. – S. 135 – 143

10. Терський С. В. Княже місто Володимир. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с., іл.

11. Терський С.В. “Батиева“ дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар / С. В. Терський // Слов’янський вісник. Збірник наукових праць. – Рівне, 2011. – № 11. Серія “Історичні та політичні науки”.– С. 126 – 131.

12. Терський С.В. Сучасний стан історичної реконструкції військово-стратегічних шляхів Галицько-Волинського князівства / С.В. Терський // Військово-науковий вісник. – Вип. 20.– Львів: АСВ, 2013. – С. 125 – 133.

13. Терський С.В. Спорядження вершника та коня на Волині X–XIV ст. / С. В. Терський // Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2009, 2010. Зб. статей / [відп. ред. В. Александрович]. – Львів, 2015. – С. 71 – 114.

14. Терський С.В., Ремінні трійники-розподільники VI–XIII ст. на Правобережжі України / С. В. Терський // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).– Вип. 13.– Ч. 1.– Рівне, 2015.– С. 176 – 179.

15. Терський С. В. Формування кінноти у слов’ян VI–XI ст. на Правобережжі України / С.В. Терський // Військово-науковий вісник. – Вип. 24.– Львів: АСВ, 2015. – С. 29 – 39.

16. Терський С.В. Утвердження Київської держави у Східному Прикарпатті та Волині: стан джерел та наукові версії / С.В. Терський, Б. А. Омельчук // *Historical and cultural studies*. – № 4.— 2017. – С. 94 – 104.

17. Шеломенцев–Терський С.В. Південні зв’язки галицько-волинських земель у X–XII ст. за даними археології // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Междунар. научн. конф. 30–31 октября 2014 г. – Харьков: ООО «НТМТ», 2014. – С. 58-59.

18. Bardetskiy Andriy. New materials from the excavations of a multi-period settlement of Rovantsi, Hnidavska Hirka (Lutsk Raion, Volyn Oblast) in 2010 / A. Bardetskiy // *Sprawozdania Archeologiczne*.– 64.– Kraków, 2012. – S. 343-375.

19. *Kokowscy Ewa i Andrzej*. Kościana rękojeść nahajki z okolic Grabowca, w pow. Hrubieszowskim / *E. i A. Kokowscy* // *Wiadomości archeologiczne*. – T. 62. – 2011. – S. 252-253.

20. *Kotowicz P.* Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / *P. Kotowicz* // *ВНУ “ЛІТ”*. – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 18–47.

21. *Musianowicz K.* Сментарзыско курханове з VI-VIII w. w Klementowiczach kolo Szepetówki (USSR) / *K. Musianowicz* // *Wiadomości archeologiczne*. – T. 39. – 1975. – Z. 3. – S. 100–104.

Надійшла до редколегії 12.02.2018 р.

Рецензент: *В. С. Визорик*, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Tersky Sviatoslav, Omelchuk Bohdan

THE ROLE OF THE STEPPE MILITARY TRADITION IN THE FORMATION OF THE HALYCIAN-VOLHYNIAN TROOPS IN IX-XIII CENTURIES. (ACCORDING TO THE ARCHAEOLOGICAL RESOURCES)

The article is devoted to the analysis of the influence of the steppe military tradition on the formation of communities of local militants. It also analyzes the equipment of militants in the early Middle Ages based on the archaeological finds from the Halycian-Volynian lands. It has been found out that elements of offensive and defensive arms were mostly of steppe origin as well as the outfit of horseman and horse. There have been established specific facts of the presence of steppe men as part of local militants. The conclusion is based on the facts of significant growth of borrowings of steppe culture during X-XI centuries.

Key words: early Middle Ages, archaeological finds, belt reins, bridle, Halycian-Volynian lands.